

С.Ю. Тайкова

ПТАХИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІВНІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 2007 р.

The paper is devoted to the analysis of osteological materials found during the archaeological excavations at the settlement Khodosivka-Roslavske in 2007.

За археологічними даними, давньоруське населення значну увагу приділяло полюванню та рибальству. Це підтверджує остеологічний матеріал, знайдений у т. зв. «кухонних відходах» при розкопках середньовічного поселення Ходосівка-Рославське у 2007 р. Скоріш за все, поширенню полювання на пернату дичину сприяло вдале розташування поселення. На прилеглих водоймах заплави Дніпра масово гніздилися і зупинялися під час сезонних міграцій водоплавні птахи. В зимовий період, за умов відсутності качок та гусей, мисливці могли добувати борову дичину, яка у значній кількості водилася в околиць лісових масивах. Загалом, перната дичина, як джерело їжі, мала істотне значення в житті наших пращурів протягом багатьох століть. Окрім глухарів, тетеруків, качок та гусей, мисливці часів Київської Русі полювали на журавлів, лебедів та чапель, які незмінно подавалися як коронні страви на князівських бенкетах.

Інформаційні матеріали тих часів (літописи, грамоти, билини тощо) вказують, що птахів ловили за допомогою різних пристосувань: сіток, перевісів, силів (силків), пруглів, кляпців та ін. Пруглами (пастками), кляпцями і силами (петлями) ловили переважно лісових мешканців; сітки та перевіси (перевісища) слугували для добування водоплавних птахів. Перевіси являли собою великі сітки, які встановлювались на стовпах на шляхах кормових перельотів качок і гусей біля берегів озер та рік. За наявності пересіченої місцевості, сітками перегороджували яри або урвища. За відсутності ярів, у лісі біля водойми за напрямком прольоту прорубували просіки (плохи) завширшки 10–12 м. По обидва боки плохів встановлювали довгі, врівень із верхівками дерев або вищі, сухі та гладкі палі,

прикріплені до сусідніх дерев так, щоб їх можна було вільно піднімати й опускати. Над палею розміщували дерев'яні блоки (векши), через які пропускали мотузки. До мотузок прив'язували міцну тонку сітку-перевіс, яка сягала верхівки стовпа. Коли качки або гуси з розгону вдарились у перевісище, мисливець, що сидів у схованці, швидко опускав стовпи, накриваючи дичину сіткою зверху. З літописів відомо, що перевіси застосовували повсюдно в часи княгині Ольги (середина X ст.). Вони розташовувалися і в околицях Києва, і в інших слов'янських поселеннях по Дніпру і Десні. Цікаво, що така методика ловлі водоплавних птахів зберігалась у Західному Сибіру до середини минулого століття.

Окрім встановлення ролі полювання на диких птахів у житті мешканців уроч. Ходосівка-Рославське, отримані кісткові матеріали дають змогу частково відстежити видовий склад та відносну кількість орнітофауни і порівняти їх із сучасними показниками.

Матеріал і методика. Визначення остеологічного матеріалу проводилося за методом порівняння з кістками скелету сучасних птахів. Для визначення видової належності фрагментів кісток птахів використовувалася порівняльна колекція Палеонтологічного музею Національного науково-природознавчого музею НАНУ. Використана термінологія відповідає сучасним міжнародним нормам. При описі біології видів птахів ми спиралися на власні дані та інформацію, наведену у відповідних томах «Фауни України».

Результати. Із 69 знайдених залишків 49 було віднесено до виду. Не піддаються визначенню через значне пошкодження 20 фрагментів. Кісткові рештки, видову належність яких визначено, належать до дев'яти видів птахів; один фрагмент ідентифікований на рівні роду (табл.).

У видових нарисах наводяться відомості про птахів, залишки яких знайдено при розкоп-

ках поселення Ходосівка-Рославське: сучасний стан в Україні та регіоні розкопок, особливості біології, викопні знахідки з інших пам'яток України тощо.

Ряд гусеподібні — *anseriformes*.

Родина качкові — *anatidae*.

Лебідь-шипун (*Cygnus olor*). Гніздовий, перелітний, зимівний птах України. Гніздиться на всій території, крім гір. Мігрує скрізь. Регулярно зимує в південних районах, на заході країни та на дніпровських водосховищах. Взимку його можна зустріти на незамерзаючих водоймах. Рештки шипуна знайдено при розкопках давньоруського Вишгорода XI—XIII ст. На поселенні Ходосівка-Рославське виявлено два фрагменти кісток однієї особини лебедя-шипуну.

Крижень (*Anas platyrhynchos*). Гніздовий та перелітний птах. Найчисленніший серед качок України. Мешкає по всій території. Населяє майже всі типи прісних водно-болотяних угідь. Гніздиться окремими парами. Під час міграцій і зимівлі утворює великі зграї. Харчується дрібними безхребетними. У багатьох великих містах зараз існують осілі угруповання цих качок. Численні кістки і шкаралупу яєць виявлено у відкладеннях на багатьох слов'янських поселеннях XI—XIII ст. Чернігівської обл. Крижень нерідко використовується для розведення дичини. Кількість залишків (29) та особин (13) крижнів становлять 50 % і значно переважає чисельність інших викопних птахів з поселення. Кістки диких і свійських птахів цього виду практично не відрізняються за морфологічними ознаками. Але, скоріше за все, ми маємо справу з дикими крижнями, яких мешканці поселення могли масово добувати в гніздовий період, під час линяння та міграцій.

Чирок-тріскунець (*Anas querquedula*). Гніздовий та перелітний птах. В Україні за чисельністю та розповсюдженням поступається тільки крижню. За біологією подібний до попередньо-

го виду. Кісткові залишки чирка-тріскунця виявлено на слов'янських поселеннях XI—XII ст. у Полтавській обл. та околицях Києва. Серед решток (3) та особин (1) птахів з «кухонних відходів» поселення Ходосівка-Рославське ця качка займає третє місце. Значна розбіжність у чисельності кісткових залишків у порівнянні з крижнем, скоріш за все, вказує на те, що крижень був більш бажаною здобиччю через удвічі більші розміри.

Чирок-свистунець (*Anas crecca*). Гніздовий та перелітний птах. Мешкає по всій території України, але розповсюджений нерівномірно. Найбільш характерний для водойм Полісся, але за чисельністю значно поступається чирку-тріскунцю. Віддає перевагу оселенню на невеликих лісових і заплавлених озерах і болотах. Гніздиться окремими парами. Під час міграції і зимівлі тримається зграями. Живиться водними безхребетними. Про те, що чирка-свистунця здавна добували заради м'яса, свідчать численні знахідки доби первісності в м. Новгород-Сіверський, з поселень XI—XIII ст. на середньому Дніпрі та в Житомирській обл. За чисельністю викопних решток (2) та особин (2) з поселення Ходосівка-Рославське свистунець переважав тріскунця. Це може слугувати доказом, що в середні віки цей птах був більш розповсюджений на всій території України, ніж зараз, і однаково успішно добувався давньоруськими мисливцями.

Нерозень (*Anas strepera*). Гніздовий та перелітний птах. Кількість і ареал виду в Україні дуже скоротилися з першої половини XX ст. До того вид за чисельністю не поступався крижневі. Окрім озер Волині та Азовсько-Чорноморського узбережжя, ця качка зараз є рідкісною у більшості регіонів країни. Не гніздиться на більшій частині Чернігівської і Київської областей. У пониззях Прип'яті, можливо, ще оселяються

Таблиця. Видова належність і кількість фрагментів та особин викопних птахів середньовічного поселення Ходосівка-Рославське

Вид	Кількість залишків	Кількість особин	%
Чирок-свистунець (Чирок-свистунок) — <i>Anas crecca</i>	2	2	7,7
Крижень (Кряква) — <i>Anas platyrhynchos</i>	29	13	50,0
Чирок-тріскунець (Чирок-трескунок) — <i>Anas querquedula</i>	3	1	3,8
<i>Anas</i> sp.	1	1	3,8
Нерозень (Сіра качка) — <i>Anas strepera</i>	1	1	3,8
Лебідь-шипун — <i>Cygnus olor</i>	2	1	3,8
Курка домашня — <i>Gallus domesticus</i>	5	4	15,4
Тетерук (Тетерев) — <i>Lyrurus tetrix</i>	1	1	3,8
Крех малий (Луток) — <i>Mergus albellus</i>	1	1	3,8
Слуква (Вальдшнеп) — <i>Scolopax rusticola</i>	4	1	3,8
Всього	49	26	

окремі пари нерозня. Гніздиться на різних типах водойм, але обов'язково з щільними заростями вищої водяної рослинності. Гніздо буде на сухому місці, часто далеко від води. Виводки, на відміну від інших качок, не об'єднуються у спільні зграї. Харчується переважно рослинною їжею. Википні залишки нерозня виявлено серед матеріалів доби первісності в Новгород-Сіверському та на нижньому Дніпрі. З розкопок поселення Ходосівка-Рославське походить одна рештка цього виду. Можливо, в часи Київської Русі щільність нерозня була значно більша, ніж сьогодні.

Крех малий, або луток (*Mergus albellus*). Нечисленний пролітний вид України. До 50-х рр. XX ст. окремі пари гніздилися в пониззях Дніпра. Після зарегулювання русла вид зник на гніздуванні. Може залишатися на зимівлю в південних регіонах. Гніздовий ареал охоплює лісову та лісотундрову зону Євразії. Оселяється по берегах озер, де гніздиться в дуплах дерев. Під час міграцій зустрічається невеликими зграйками по всій території країни. Живиться водяними комахами. Вдруге знайдений у викопному вигляді на території України, перший раз — при розкопках середньовічного Чорнобиля. У розкопках поселення Ходосівка-Рославське луток представлений одним кістковим фрагментом.

Ряд куроподібні — galliformes.

Родина тетерукові — tetraonidae.

Тетерук (*Lyrurus tetrix*). Осілий птах. У незначній кількості гніздиться у лісовій зоні України. Населяє різні типи лісів з домішкою берези. Уникає суцільних лісових масивів. Відкриті простори (вирубки, поля, великі галявини) використовує для токування в шлюбний період. Взимку під час лютих морозів птахи ночують у ямках під снігом, пробиваючи своєю вагою сніжний покрив. На цьому і було засноване зимове полювання на тетеруків. Википні рештки птаха знайдено в шарах поселення Воїнська Гребля XI—XII ст. та в давньоруському Вишгороді. З розкопок поселення Ходосівка-Рославське походить один фрагмент кістки тетерука. Птахів могли добувати за допомогою різних пасток, на токах або зі снігових ямок.

Ряд сивкоподібні — charadriiformes.

Родина баранцеві — scolopacidae.

Слуква (*Scolopax rusticola*). Гніздовий, перелітний, зимівний птах України. Гніздиться в Поліссі, Лісостепі. Під час міграції трапляється скрізь. При розкопках поселення Ходосівка-Рославське знайдено чотири фрагменти, що належали одній особині слукви. Раніше в розкопках середньовічних поселень на території України вид не траплявся.

Висновки. Докладне вивчення викопних решток птахів є важливим для з'ясування історичних закономірностей поширення представників сучасної орнітофауни та пізнання побуту наших пращурів, зокрема характеру і обсягів полювання та виникнення свійських форм.

Більшість решток птахів з поселення Ходосівка-Рославське належить до т. зв. «кухонних відходів». Переважно це кістки верхньої кінцівки — 32 залишки, нижньої кінцівки — 4 та плечового поясу — 8. Значна частина знайдених фрагментів пташиних кісток пов'язана з господарською діяльністю людини. Окрім полювання, в часи Київської Русі почало набувати особливого місця і птахівництво. Хоча на поселенні Ходосівка-Рославське, за наявними даними, відносно мало займалися розведенням домашньої птиці і худоби, рештки курей все-таки складають значний відсоток серед матеріалів розкопок (табл.). Що стосується свійської качки, то вихідною формою для неї був крижень (*Anas platyrhynchos*). Його значне поширення і легкість приручення сприяли тому, що він був одомашнений в кількох країнах одночасно. Вказати точний час одомашнення зараз практично неможливо. Римляни приручили качок ще в I ст. У давніх римських переказах говориться, що качок ловили сітками, розтягненими вздовж берегів річок. Римський письменник і агроном Луцій Колумелла у праці «Про сільське господарство» радив збирати яйця диких качок і виводити з них птахів, яких можна утримувати у дворах, закритих згори сіткою. Мешканці Давнього Єгипту качок також ловили сітками. Частково їх убивали, частково відгодовували, однак тоді качка ще не була свійським птахом. Відрізнути кістки качки домашньої від кісток дикого крижня практично неможливо. Мінливість птахів у домашніх умовах незначна. Кістки сучасних домашніх качок є більш масивними.

Стверджувати, що знайдені залишки належать тільки домашнім або тільки диким качкам не можна. Не виключено, що там наявні обидві форми. Але, на наш погляд, більшість фрагментів повинні належати дикому крижню, оскільки локалізація поселення Ходосівка-Рославське сприяла розвитку полювання на водяноболотяну дичину, про що свідчить значне видове розмаїття викопних птахів. До того ж, у матеріалах із розкопок давньоруських поселень серед птахів майже завжди значно переважали залишки свійських курей, чого немає на селищі Ходосівка-Рославське, де кісткові фрагменти крижня суттєво переважають. Скоріш за все, причиною цього стало і безпосереднє полювання на крижня (зокрема, масова заготівля під час линання), і збір яєць з подальшим сезонним вирощуванням качок у домашніх умовах.